

Türk Hamamlarında Hijyen ve Sanitasyonun Turist Sağlığı Açısından Ele Alınması: Antalya İli Örneği*

Övgü AÇIKSÖZLÜ**®

Düriye BOZOK***

Öz

Türk toplumunda hamamlar sosyal yaşamın vazgeçilmez bir parçasıdır. Türk hamamları; kendine özgü gelenekleriyle, mimarisiyle, sanata ve edebiyata esin kaynağı olması yönüyle bir kültürel miras olarak kabul edilmektedir. Ruhsal ve bedensel temizliğin yanı sıra, eğlence, evlilik ve doğumla ilgili pek çok sosyal olayın gerçekleştiği mekânlardır. Tarihsel süreç içerisinde birtakım değişikliklere uğramış olmasına rağmen günümüzde de, güncelliğini ve ölümsüzlüğünü korumaktadır. Türk toplumunun sosyal yaşantısında önemli bir yere sahip olan Türk hamamları, yabancı turistler tarafından da oldukça ilgi görmektedir. Ancak sağlık ve şifa bulmak için gelinen hamamlarda insan sağlığının korunması da önemli bir husustur. Bu ise hijyen ve sanitasyona dair uygulamaların doğru ve yeterli bir şekilde gerçekleştirilmesi ve düzenli denetimlerin yapılması ile mümkündür.

Bu çalışma, geleneksel Türk hamamlarının yerli ve yabancı turist sağlığına yönelik hijyen ve sanitasyon uygulamalarına olan tutumlarını belirlemek amacıyla yapılmıştır. Çalışma da öncelikle yüz yüze anket yöntemi kullanılarak Antalya il merkezinde yer alan hamamları kullanan 210 turistte ulaşılmıştır. Kullanılan ölçeğe yönelik yapılan güvenilirlik analizi sonucunda cronbach's alfa değeri 0,812 çok güvenilir aralığında çıkmıştır. Ayrıca araştırma kapsamına alınan Türk hamamlarında gözleme dayalı nitel bir değerlendirme yapılmıştır. Böylelikle Antalya il merkezinde bulunan hamam işletmelerinde hijyen kurallarına ilişkin davranışlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın en önemli sonucu hamam işletmelerinin hijyen ve sanitasyona yönelik tutumlarının yetersiz olduğu yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Hamamı, Hijyen, Sanitasyon, Turist Sağlığı.

Consideration of Hygiene and Sanitation in Turkish Baths in terms of Tourist Health: Antalya Province Example

Abstract

Turkish baths are an indispensable part of social life in Turkish society. Turkish baths are regarded as a cultural heritage with their unique traditions and architecture, and in that they are a source of inspiration for arts and literature. They are spaces where many social events related to entertainment, marriage, and birth, as well as spiritual and bodily cleansing, take place. Although they have undergone some changes through the historical process, today, they also continue to be relevant and maintain their continuity.

* Bu makale Övgü Açıksozlu tarafından Düriye Bozok danışmanlığında Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan "Türk Hamamlarında Hijyen ve Sanitasyonun Turist Sağlığı Açısından Ele Alınması: Antalya İli Örneği" adlı yüksek lisans tezinin literatür ve analiz kısımlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Bilim Uzmanı, Balıkesir Üniversitesi, Turizm Fakültesi, ovgu_aciksozlu@hotmail.com

© Sorumlu yazar/Corresponding author

*** Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Turizm Fakültesi, duriye_bozok@yahoo.com

Turkish baths, which have an essential place in the social life of the Turkish community, receive a great deal of attention from foreign tourists. However, Turkish baths, which are visited to recover health, have great importance on protecting human health. This can be achieved with the proper and adequate implementation of hygiene and sanitation practices, and with regular inspections. This study was made to determine the attitudes of traditional Turkish baths to hygiene and sanitation practices for domestic and foreign tourist health. In the present study, at first, face-to-face survey method was carried out with 210 tourists using the Turkish baths located in the city center of Antalya. As a result of the reliability analysis of the used scale, Cronbach's alpha value was found as 0.812, meaning very reliable. Besides, a qualitative assessment based on observations was made in the Turkish baths, in the scope of the study. Thus, the attitudes related to hygienic rules were attempted to determine in Turkish bath enterprises located in the city center of Antalya. The most important result of the study is that hygiene and sanitation-related attitudes of Turkish bath enterprises are insufficient.

Keywords: Turkish Bath, Hygienity, Sanitation, Tourist Health, Antalya.

GİRİŞ

Ülke ekonomilerine çok önemli katkıları olan turizm büyük bir kitle hareketidir. Avrupa kıtasında denizlere kıyısı olan bütün ülkeler turizm sektöründe en büyük paya sahip olmak istemekte ve bu sebeple rekabet içerisine girmektedirler. Turizmin ekonomik, kültürel, çevresel ve insan sağlığı üzerine etkileri bulunmaktadır. Özellikle turizmin mevsimsellik yanı destinasyonda nüfus artışına neden olarak, doğal yapıyı tahrip etmekle birlikte toprak, su, deniz ve sahil güvenliği sorunlarına yol açabilmektedir. Artan tüketim bağı ortaya çıkan atık sorunu, gürültü, çevre kirliliği ve bütün bu olumsuz etkilerin bir sonucu olan sağlık sorunları ülkelerin turizm potansiyeli değerlendirilirken en çok gündeme gelen en önemli konulardan biri olmaktadır. Turistler seyahatleri sırasında hasta olabilmektedirler. Bunun en önemli nedeni, bulaşıcı hastalık etkenidir. Çünkü turistler alıştıkları ortamdan tamamen yeni ve yabancı bir ortama geçmektedirler. Seyahatleri süresince beslenme düzenlerinden, yedikleri yiyeceklerin türleri ve pişirilme usullerine, içtikleri sulara, barındıkları ortama, iklim, çevre ve alışkanlıklarına kadar birçok değişiklik meydana gelmektedir. Ayrıca yolculuk yapan kişi, herhangi bir bulaşıcı hastalığı gittiği bölgeye taşıyabileceği gibi, sağlıklı olan bir kişi ziyaret ettiği yerlerde bulaşıcı bir hastalığa yakalanarak, bunu kendi ülkesine taşıyabilmektedir.

Turistlerin birbirinden oldukça farklı deneyimleri yaşamak amacıyla yaptıkları seyahatler içerisinde Türk Hamam ziyaretleri de yer almaktadır. Kendine özgü, geleneksel Türk kültürünü, turistlere deneyimleme imkânı sunan Türk hamamları, ilgi, merak, alternatif arama, arkadaş tavsiyesi, yıkanmak, keselenmek gibi çeşitli nedenlerle ziyaret edilmektedir. Ancak hamamlarda hijyenin sağlanmamış olması turist sağlığı açısından en önemli konulardandır. Nitekim işletmelerin temel hedefi ekonomik kazanç elde etmektir. Fakat işletmelerin; ekonomik kazanç elde edebilmek için hedefledikleri müşteri grubunun istek ve ihtiyaçlarını karşılayarak onları memnun etmesi, müşterilerin doğal hakkı olan hijyeni sağlaması ve güvenilir bir imaja sahip olması gerekmektedir.

Suyun yoğun olarak kullanıldığı hamamlar, hijyen ihtiyacının en üst düzeye çıktığı alanlardır. Hamamlarda sağlanan hijyen, sadece turist açısından değil aynı zamanda çalışan personelin sağlığı için de gereklidir. Hamamlarda gerçek anlamda hijyen sağlayabilmek profesyonelliği gerektirmektedir. Zira hamamlar da kullanılan suyun niteliğinden, temiz-

lik ve hijyen için kullanılan kimyasallara ve havalandırma tesisatlarının temizliğine kadar turist sağlığı birçok faktörden etkilenebilmektedir. Bu nedenlerle hamam ünitelerinin profesyonel hijyen tedarikçilerin deneyimlerinden ve uyguladıkları temizlik sistemlerinden yararlanması, personelinin hijyen konusunda eğitmesi ve hamamların sıklıkla denetlenmesi gereği bu çalışmanın ele alınmasına neden olmuştur. Diğer taraftan, literatür incelendiğinde; Türk hamamlarının hijyen ve sanitasyonu, Türk hamamlarında turist sağlığının korunması gibi çalışmaların olmadığı görülmüştür. Bu çalışma, böyle bir eksikliğin giderilmesine katkı sağlamak amacıyla yapılmıştır.

Türk hamamlarının turist sağlığı kapsamında hijyen ve sanitasyon incelemesine dair literatürde herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Dolayısıyla, bu çalışmanın konuya ilişkin veri eksikliğini giderecek olmasının yanı sıra gelecekte ilgili alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara kaynak oluşturabilmesi açısından önemlidir.

1. TÜRK HAMAMLARI

Arapça'da 'ısıtmak, sıcak olmak' anlamındaki "hamm" kökünden türetilen hamam kelimesinin sözcük anlamı 'ısıtılan yer' demektir (Aktaş, 2011:63). Türk hamamı; dört yanı çevrilmiş işlemeli duvarlar ve kubbeli yapısıyla yıkanılan bir yer olmanın yanı sıra toplumsal hayatın vazgeçilmez bir parçası ve tellağı, natırı, külhanbeyi ile yaşayan ve kuşaklar boyu aktarılan bir kültürün simgesidir (Apaydın, 2009:205).

Yunan ve Roma Uygarlığı'nda banyo mekanları, öncelikli olarak kent insanının eğlence ve dinlenme ihtiyaçlarını karşılayan merkezlerdir. İslam kültüründe bu mekanların işlevleri değişmiş, İslam dinine dayanarak temizlenme işlevine çevrilmiştir. Dolayısıyla da hamam düzeneği, din kurallarına uygun olarak şekillenmiştir. Söz konusu kurallara göre bedenler temizlenirken kesin koşul akar suyun kullanılması, edep yerlerinin yabancılar tarafından görülmeyecek şekilde kapatılması, kadın ve erkeklerin bir arada yıkanamaz olmasıdır. Osmanlı hamamları öncelikle işlev kaygısıyla -örneğin dini yapıların yanında- inşa edilmişlerdir. Bu nedenle hamamlar yalın bir mimariye sahiptirler. Fakat, her mahallenin merkezinde yer alacak kadar da yaygınlaşmışlardır. Osmanlı döneminde Roma'nın bazı dev banyo yapıları ile karşılaştırılabilecek anıtsal nitelikte hamamlar inşa edilmemiştir. Avrupa coğrafyasında terk edilen Roma'nın banyo geleneği Beylikler döneminde ve Osmanlı'da kesintisiz olarak devam etmiştir. Bu geleneğin adı da Batı Dünyası'nın verdiği adla "Türk hamamı" olmuştur (Yentürk, 2010: 98-99).

Osmanlı döneminde ilk hamam Bursa'da 1336 yılında Orhan Bey tarafından yaptırılmıştır. 1584'te III. Murat'ın annesi Nurbanu Sultan'ın Mimar Sinan'a yaptırdığı Çemberlitaş Hamamı ise kamusal alandaki ilk hamam olmuştur. Bunlardan kısa bir zaman sonra da hamamların sayısı oldukça artmıştır. Pek çok külliyenin (Beyazıt, Yeni Cami vb.) ve daha küçük komplekslerin (Küçük Ayasofya, Murat Paşa vb.) kendilerine ait hamamları bulunmaktaydı. Vakıf sahipleri kurdukları müesseselere gelir sağlamak amacıyla şehrin başka yerinde, hatta diğer şehirlerde de hamam yaptırmışlardır (Haseki Hürrem Sultan'ın Ayasofya önündeki hamamı gibi). Özel mülkiyet tarafından işletilen bu yapılar gelir getirdikleri sürece ayakta kalabilmişler ve bu özelliklerini kaybedince de yapıların çoğu ortadan kalkmıştır (Bozok, 2006: 68).

1.1. Türk Toplumunda Hamamların Sosyal Yaşamdaki Yeri

Türk kültüründe hamam olgusu, yalnızca bedensel temizliğin yapıldığı mekan olmakla sınırlı kalmamıştır. Toplumun sosyal yapısındaki önemli bir unsur olmasından ötürü pek çok sanat dalını da etkileyen bir unsur haline gelmiştir.

Hamam sefaları Osmanlı döneminde kadınların sayılı eğlencelerinin başında gelirdi. Osmanlı kadınlarının kocalarından boşanma hakkı bulunmamasına rağmen, kocası pilav, kahve ve haftada iki defa hamama gitme parası temin edemiyorsa kadın kadı önüne çıkarak boşanma hakkını kullanabilirdi (MEB, 2012: 5).

Genel hamamların çoğu gündüzleri kadınlar için ayrılmaktaydı. Hem kadınlar hem erkekler için ayrı bölümlerden oluşan “çifte hamamlar” bulunmaktaydı. Çifte hamamların kadınlar bölümünün kapısı yan sokağa açılmakta ve kadınlar buradan rahatça girip çıkabiliyordu. Mahallerden yalnızca kadınlar için olan hamamlara “Avret” çarşıda erkekler için olanlara da “Rical Hamamı” denmekteydi (Apaydın, 2009: 209).

Hamamlarda zeytinyağlı dolmalar, börekler yenir, serin şerbetler içilir, çeşitli taze meyvelerden tadılırdı. Hamamlar, erkek anaların oğullarına anaların kız beğendiği, kadınların sohbet ettiği, temizlenip kınaların yakıldığı, yedi mahallenin dedikodusunun yapıldığı ve bu dedikodusu yanı sıra saraydan taşan, ortaya gelene kadar bin bir değişikliğe uğramış havadislerin konuşulduğu mekanlar olmuştur. Kadınlar yiyecekleri ve eklediği bohçaları hamama gittikleri anlaşılmasın diye bir yardımcı ile önden gönderirlerdi. Önden gönderilen bu bohçalarda sık ve seyrek taraklar, kaseler, sabunluk, sabunlanma bezi, sabun, hamam yaygısı, hamam tülbenti, ayna, sürmedanlık, mücevher kutusu, kına ve rastık taşları, boy boy havlular, baş yıkamak için gül yaprakları üzerine yatırılmış kil, hamam tasları, nalınlar bulunurdu (MEB, 2012: 4-5).

Osmanlı toplumunda özellikle kadınların toplandığı, sohbetlerin ve eğlencelerin yapıldığı, güncel olaylardan haberdar oldukları, erkek annelerinin oğullarına kız beğendiği mekanlar olan hamamlar, sadece mimarisi ve temizlenmek için değil gelenekleri ile de farklı bir önem taşımaktadır. Hamamlar, Osmanlı döneminde ev dışındaki yaşamı kısıtlı olan kadının dışarı çıkması ve eğlenmesi için aracı olmuştur. Bu bağlamda hamamın sefasını süren en çok kadınlar olmaktadır. Yirmi kişilik gruplar halinde haftada en az bir defa toplanıp hamama gidilmekteydi. Sabah erken saatlerde gidilen hamamdan akşam saatlerinde dönülmekteydi. Hamamlara gidiş amacı öncelikli olarak dinen temizlenmek olup, bunun yanında güzelleşmek, sohbet etmek amacını da taşımaktadır. Kadınlar uzun zaman geçirdiklere hamamlara giderken yukarıda da bahsedildiği gibi pek çok malzemeyi ayrı bir bohçada yanlarında bulundurmaktaydı. Nalınlar, hamamda bırakılıp, ana kadına teslim edilmekte, bohçalar ise halayığa verilerek hamama önceden gönderilmekteydi. Hazırlanan bohçalar hamama gelenlerin sosyal statülerini sergilediği için bunlara önem verilmekteydi (Bozok, 2006: 68).

Eğer gelin hamamı yapılacak ise çalgıcılar önden gider, ev sahibini ve misafirleri müzik ile karşılarlardı. Gelin önce taht gibi yüksek bir yere oturtulur, etrafına mumlar yakılır, yüzüne al bir duvak atıp ipekten bir hamam cüppesi giydirilir ve bir taraftan türküler söylenirdi. Daha sonra kızlar gelini kurna başında ilahiler ve türküler söyleyerek yıkarlardı. Gelin yıkandıktan sonra üç defa göbek taşının etrafında dönülür ve altın veya gümüş taşlarla gelinin başından üç tas su dökülürdü. Bu törenden sonra altın, gümüş veya bakır tas içinde geline şerbet içirilirdi. Bu arada kızlar gelinin çevresinde dört dönerler, oğlan

anaları ve kız kardeşleri kız beğenmekle meşgul oldukları için güzelliklerini ve marifetlerini sergilerlerdi (Türkoloji Araştırma Merkezi, 2015; MEB, 2012: 5).

Tüm bunlar, Osmanlı döneminde hamamların temizlenmenin yanı sıra eğlence, doğum ve evlilikle ilgili pek çok olaya sahne olması bakımından da sosyal yaşam içindeki yerinin oldukça önemli olduğunun göstergesidir. Özellikle kadınların sosyal hayatında hamamların büyük önemi vardır. Zira hamamlar erkeklerin kadınlara sosyalleşmeye izin verdiği yerler olmaktadır.

Türk hamamları temizlenmenin yanı sıra vücut ve saç bakımı, bir tür güzelleşme enstitüsü, sıhhi tedavi, masaj yeri gibi amaçlarla da kullanılmaktadır. Günümüzde güzellik ve sağlık merkezlerinin ihtisas alanına giren vücut bakımı, masaj, kese, tıraş, el ayak bakımı, saç bakımı, vücut tüylerinin temizlenmesi gibi uygulamalar, bu tür merkezler kurulmadan önce de Türk hamam kültürünün bir parçası olarak yer almıştır.

Türk edebiyatında da hamamlar çeşitli vesilelerle atasözü ve deyimlerde işlenmiş ve bazı halk edebiyatı ürünlerine de konu olmuştur. Bazı masal, hikaye, roman ve efsanelerde hamamlarla ilgili unsurlar yer almaktadır. Tablo ve minyatürlere de konu olması sebebiyle, hem Türk ressamlarının hem de batılı ressamların eserlerinde yer almaktadır. Ayrıca, Türk hamamları geleneksel Türk tiyatrolarında ve film sahnelerinde de konu olduğu görülmektedir (Emiroğlu, 2010: 17-21; Üniv ve Şimşek, 2012: 32; www.tdk.gov.tr, 13.02.2015).

2. HAMAMLARDA HİJYENİN VE SANİTASYONUN ÖNEMİ

Hijyen, sağlıklı yaşam için bedeni, çevreyi temiz tutmak ve hastalıklardan korunmak amacıyla uygulanması gereken önlemlerin tümü ve bu konulardan söz eden hekimlik dalıdır (MEB, 29.04.2015). Sanitasyon Latince “sanitas” kelimesinden türemiştir. Sağlık ve temizlik anlamına gelmektedir (Aktaş ve Özdemir, 2012: 243). Genellikle hijyen ve sanitasyon kavramları birbirine karıştırılmaktadır. Hijyen sağlık kurallarını, sanitasyon ise hijyen ve sağlık koşullarının oluşturulması ve o koşulların sürekliliğinin sağlanması için alınan önlemleri ifade etmektedir (Merdol vd., 2000: 24-25).

Hijyen ile amaç, ortamdaki mikroorganizmaların kontrol altında tutulmasıdır. Hijyenik ve sağlıklı koşulların yaratılması ve devam ettirilmesi için gerekli sterilizasyon çalışmalarının tümüne sanitasyon denilmektedir (Çiçek, 2008: 261). Sanitasyon programlarının uygulanmasıyla olası bakteri üremeleri önlenmektedir (Öztaş, 2002: 52).

Hamamlar insanların kişisel temizliklerini yaptıkları alanlardır. İnsanlar temizlenmek ve dolayısıyla sağlıklı olmak için yıkanır. Bu yüzden bu yerler insan sağlığı açısından çok önemlidir. Hamamlar öncelikle suya dayanıklı, temizlenmesi kolay, kir ve mikrop barındırmayan, rahat temizlenebilen yüzeye sahip olmalıdır. Hamamlarda temizlik yapılırken sadece görünür kirlenme değil görünmeyen tehlikeler de dikkate alınmalıdır. Hijyen uygulamaları, görünmeyen bu tehlikelere karşı gerekli önlemleri alma, tehlikelerin kontrolünü sağlama ve giderilmesi yönünde çaba göstermeyi içine alır. Hamamlarda su miktarı ve suların sıcaklıkları mümkün olan en uygun seviyede olmalıdır (Boge, Kristoffersen ve Martinsen 2013: 82).

Sanitasyonun, insan sağlığını tehdit eden mikroorganizmanın buldukları ortamdan olabildiğince uzaklaşması anlamına gelmesi nedeniyle, öncelikle dikkat edilmesi gereken husus taşıyıcı insanlardır. Taşıyıcı insanlar hastalık yapıcı mikroorganizmayı vücutlarında

kendilerini etkilemeden taşımakta ve bunları temas ettikleri her yere bulaştırmaktadır (Milli Eğitim Bakanlığı Modüler Program, 2015). Bu nedenlerden dolayı hamamlarda hijyen ve sanitasyon uygulamalarının yapılması insan sağlığı açısından çok önemlidir. Hijyen ve sanitasyon kuralının uygulanması, taşıyıcı insanların buralardan uzak tutulması gerekmektedir. Aksi halde insan sağlığı tehdit altına girebilecektir.

3. TURİZM VE SAĞLIK

27 Eylül - 1 Ekim 1999'da Santiago Şili'de Dünya Turizm Örgütü (DTÖ) 13. Genel Kurul Toplantısı yapılmış, bu toplantıda turizm hakkı ve turistik hareket özgürlüğü onaylanmıştır. Turizmin insan sağlığına hizmet eden temel gereksinim olduğu öngörülmüştür. Turizm ve sağlık arasındaki yakınlığa baktığında bu durum "turizm insan sağlığına hizmet eden temel bir gereksinimdir" ve "sağlıksız turizm olmaz" deyişle ifade edilebilmektedir.

Turizmin hem insan sağlığı üzerinde olumlu etkileri hem de insan ve çevre sağlığı üzerinde yoğun etkileri bulunmaktadır. Bu nedenle turizmin, turistik tesise, çevresine, turizm ve sağlık çalışanlarına, yöre halkına ve turistlere etkilerinin araştırılması, sorunların tespit edilmesi ve önlemler alınması giderek önemli hale gelmiştir (Koyunoğlu, 2003: 18). Turizm hareketleri uygun bir biçimde ve uygun ortamlarda yapılmadığı takdirde turizm; kişi, toplum ve insanlık sağlığına büyük zararlar da verebilmektedir (Turizm Sağlığı Eğitim Kitabı, 2011: 5).

Herhangi bir madde, olgu veya olayın, insan sağlığı ile olan ilişkisi dört şekilde olabilir. Birincisi, doğrudan hastalık etkeni olma; ikincisi, etkene yardımcı olarak, hastalığın oluşmasını kolaylaştırma (predispozan faktörler); üçüncüsü, hastalığın yayılmasına neden olarak hastalığın sıklığını artırma ve dördüncüsü, hastalık seyrini (prognozu) etkilemedir. Herhangi bir madde olgu ya da olayın, insan sağlığı üzerinde hangi şekilde herhangi birine sahip olması halinde insan sağlığı tehlikeye girmesi beklenmektedir (Turizm Sağlığı Eğitim Kitabı, 2011: 5; Akdur, 2015: 175).

Turizm, kişiler ve toplumlar için birçok bakımdan önemlidir. Buna karşılık turizmde hijyen kurallarına uyulmaması ve bu yönde gerekli önlemlerin alınmaması halinde hastalıkların oluşmasına ve yayılmasına neden olmaktadır.

3.1. Turist Sağlığı

İkamet ettiği yerden başka bir yere tatil amaçlı giden turistlerin seyahat halindeyken gelişen hastalıklarda sağlık hizmeti almak zorunda kalmasına "turistin sağlığı" denilmektedir (www.saglikturizmi.org.tr, 11.04.2015). Sağlıkla ilgili tanımlara bakıldığında zaman ilk tanımların "hasta olmayan insan sağlıklıdır" şeklinde son derece basit olarak yapıldığı görülmektedir. 1900'lü yılların başından itibaren çeşitli bilimler, kendi perspektifleri ile sağlık ve hastalık kavramlarının tanımlamalarını yapmaya çalışmışlar; bazı tanımlarda fiziksel ve biyolojik alana vurgu yapılırken, bazı tanımlarda psikolojik, bazılarında da sosyal alana vurgu yapılmıştır (Tekin, 2007: 22).

Bu kapsamda Dünya Sağlık Örgütü tarafından "sağlık sadece hastalık ve sakatlığın olmayışı değil, bedence, ruhça ve sosyal yönden tam iyilik halidir." şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanım da bedence ve ruhça iyilik hali sağlığın bilinen yönüdür. "Sosyal yönden tam iyilik hali" insanın beden ve ruhen iyi olmasının temel koşulu olarak ele alınmıştır (www.ttb.org.tr, 10.04.2015). Bu tanım, sağlığın tek boyutlu değil, çok boyutlu bir olgu olduğunu vurgulamakta ve sağlığı bütüncül bir yaklaşım ile ele almaktadır.

Turist sağlığı, turistlerin birey ve grup olarak hem sağlık ihtiyaçlarını, koruyucu, tedavi edici olarak hem de kişisel hijyeniyle ilgili bütün ihtiyaçlarını kapsamaktadır. Turist sağlığı için dinlendirici ve eğlendirici bir ortam hazırlanmasından ve gürültü dahil olmak üzere çevre kirliliğinin önlenmesinden turistlerin temel hijyenik gereksinimlerinin sağlanmasına kadar birçok konuyu kapsamaktadır (Ak ve Sevin, 2000: 92-93).

Turistik bir bölgenin sağlık ve turist sağlığı uygulamalarıyla ilgili sorunları genel sağlık sorunlarından ayrı bir olgu olarak ele alınamaz. Bu problemlerin boyutu ülkenin genel sağlık sistemiyle ilgili düzensizliklerinden önemli oranda etkilenmektedir. Söz konusu bu düzensizlikler; aşı ile korunulabilecek hastalıkların çözümlenmemiş olması, yetmişmiş eleman eksikliği, sağlık alt yapısındaki eksiklikler, turistlerle iletişim kurulabilecek sağlık birimleri ve elemanlarının olmaması, acil bakım hizmetlerinin yetersizliği, sağlık kuruluşları ile yerel yönetimler arasındaki iletişim ve iş birliği eksikliği sorunu, çevre sağlığı hizmetlerinin tam olarak sağlanamaması şeklinde belirtilmektedir. Turistlerin karşılaştığı sağlık risklerinin en önemlilerin başında gıda güvenliği gelmektedir. Yeterli sayıda ve nitelikte denetim biriminin ve elemanının olmaması, laboratuvar değerlendirme yetersizlikleri de önemli sağlık risklerindedir. Ülkeye yönelik diğer genel sorunlar ise, sağlık ve genel eğitim düzeyinin düşük olması, çevre bilinci, çevre sağlığı ile ilgili önlemlerin alınmaması, gerekli altyapının ve asgari hijyenik koşulların sağlanıp sağlanamamasıdır (Güler ve Çobanoğlu, 1994: 33; Steffan, 1987: 86-88).

Türkiye’de turistlerin sağlık sorunlarının belirlenmesine yönelik ilk çaba 1988 yılı turizm sezonunda Antalya’da yapılan bir anket çalışmasıdır. Bu çalışmanın amacı, turistlerin Türkiye ile ilgili yakınma nedenlerinin belirlenmesi ve sağlık kayıtlarının değerlendirilmesidir. Burada elde edilen sonuçlara göre; sağlık sorunlarının başında bulaşıcı hastalıklar gelmektedir. Daha sonra Turizm Bakanlığı tarafından 1994,1996,1998 yıllarında “Yabancı Ziyaretçi Anketi” yapılmıştır. Bu anketlerde sağlıkla ilgili soruların cevaplarına göre; Türkiye’ye gelen ziyaretçilerin karşılaştıkları sağlık problemlerini başında bulaşıcı hastalıklar gelmektedir (Evcı ve Tezcan, 2005: 316).

4. YÖNTEM

Bu çalışmada araştırmanın evrenini Antalya ilinde bulunan ve hamam işletmelerini kullanan yerli ve yabancı turistler oluşturmaktadır. Araştırmada kullanılan veri toplama tekniği ise kolayda örneklem yöntemine dayalı anket çalışmasıdır. Bu doğrultuda Antalya’daki hamamlardan yararlanan 210 turiste anket uygulanmıştır.

Araştırmada veri toplama tekniği olarak anket kullanılmıştır. Anket A ve B olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Anket hazırlanırken A bölümünde yer alan ifadeler Bozok ve Köroğlu tarafından (2009) oluşturulan anket formundan alınmıştır. B bölümünde yer alan 8 ifade Aydın, Tütüncü ve Aydın (2013), 21 ifade ise Açıksozlü (2015)’nin hazırladığı çalışmadan edinilmiştir. Birinci bölümde katılımcılara yönelik demografik özellikler yer alırken ikinci bölümde ise turistlerin hamamlara dair hijyen algı düzeylerini ölçen 29 ifade bulunmaktadır. Bu değişkenlere yönelik 5’li likert ölçeği kullanılmıştır.

4.1. Araştırmanın Amacı Ve Önemi

Türk hamamları Türkiye için bir kültürel miras olma özelliği göstermektedir. Yerli halkın sosyal hayatında önemli bir yere sahip olan Türk hamamları yabancı turistler tarafından da oldukça ilgi görmektedir. Turistler, hamamları tarihi ve sosyo- kültürel yapısının ilgi

çekiciliğinin yanı sıra sağlık ve sifa bulmak amacıyla ziyaret etmektedirler. Ancak uygun sağlık koşulları çerçevesinde hijyen ve sanitasyona dikkat edilmediği takdirde sağlığı yitirmekte söz konusu olacaktır. Bu çalışmanın amacı Antalya'da bulunan Türk hamamlarına yönelik genel hijyen algısına etki eden faktörleri belirlemektir.

4.2. Verilerin Analizi Ve Güvenilirlik

Hamalardaki genel hijyen algısının ölçülebilmesi üzerine oluşturulan bu ölçeğin güvenilirliği Cronbach Alpha tekniği ile sınanmıştır. Güvenilirlik analizine ilişkin sonuçlar Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: Ölçeğin Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Cronbach Alpha Değeri	Ölçekteki İfade Sayısı
0,812	29

Analizin sonucuna göre ise Cronbach Alpha=0,812 olarak bulunmuştur. Bu değer ölçeğin bir bütün olarak geçerliliğini ifade etmek için yeterlidir (Altunışık ve diğerleri, 2004).

5. BULGULAR

Katılımcılara yönelik demografik özellikler Tablo 2'de verilmektedir. Tablo 2'ye göre anket katılan turistlerin %41,4'ü erkeklerden, %58,6'sı kadınlardan oluşmaktadır. Bunlardan %17,6'sı 24 yaş ve altı, %20,0'si 25 - 34 yaş, %26,2'si 35 - 44 yaş ve %25,7'si ise 45- 54 yaş aralığında bulunmaktadır. Ankete katılanların %12,9'u yüksek lisans mezunu, %26,7'si lisans mezunu, % 23,3ü önlisans mezunu, 30,5'i ise lise mezunudur. İlk ve ortaöğretim mezunu olanların oranı ise %6,6'dır. Ayrıca, anket katılanların milliyetleri bakıldığında, Alman 32,4 oranla en yüksek, Rus 19,5 ile en düşük orana sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Demografik Değişkenlere İlişkin Bulgular

Cinsiyet	n	%	Eğitim Durumu	n	%
Erkek	87	41,4	İlköğretim	3	1,4
Kadın	123	58,6	Ortaöğretim	11	5,2
Yaş	n	%	Lise	64	30,5
24 yaş ve altı	37	17,6	Önlisans	49	23,3
25-34	42	20,0	Lisans	56	26,7
35-44	55	26,2	Yüksek Lisans	27	12,9
45-54	54	25,7	Milliyet		
55 yaş ve üstü	22	10,5	Türk	47	22,4
			Alman	68	32,4
			İngiliz	54	25,7
			Rus	41	19,5

5.1. Cevaplayıcıların Türk Hamamlarına Gelişlerinde Etkili Olan Araçlar, Tercih Etme Sebepleri Ve Yararlandıkları Hizmetlere Yönelik Bulgular

Cevaplayıcılara Türk hamamlarına gelişlerinde etkili olan araçların neler olduğu, Türk hamamları tercih nedenleri, Türk hamamlarında yararlanılan hizmetlerin neler olduğu ve Türk hamamlarını çekici kılan unsurlar sorulmuştur. Türk hamamlarını kullanan yerli ve yabancı turistlere yönelik tanımlayıcı bilgiler tablo 3-4-5-6 'da verilmektedir.

Tablo 3. Türk Hamamlarına Gelişlerde Etkili Olan Araçlara Yönelik Bulgular

Araçlar	n	%
Arkadaş, akraba tavsiyesi	93	44,3
Seyahat acentesi	42	20,0
Daha önceki seyahat deneyimi	43	20,5
TV Programları	6	2,9
Radyo	2	1,0
Gazete/Dergi	15	7,1
Hamam rehberi veya broşürü	17	8,1
Reklamlar	14	6,7
Internet	31	14,8
Fuarlar	3	1,4
Diğer	-	-

Tablo 3'de turistlerin Türk hamamına gelişlerinde etkili araçlara yönelik bulgular verilmiştir. %44,3 oranla en etkili olan araç arkadaş, akraba tavsiyesi olmuştur. %20,0'ü Seyahat acentesi, %20,5 Daha önceki seyahat deneyimi, %2,9'u TV Programları, %1,0'ı Radyo, % 7'i Gazete/Dergi, % 8,1'i Hamam rehberi veya broşürü, %6,7'si Reklamlar, %14,8'si Internet ve %1,4'ü de Fuarlar olmuştur. Seyahat acenteleri ile daha önceki seyahat deneyimleri birbirlerine çok yakın, radyo ve fuarlar ise en düşük yüzdeye sahiptir.

Tablo 4. Türk Hamamlarını Tercih Nedenlerine Yönelik Bulgular

Tercihler	n	%
Ucuzluk	27	12,9
Merak	70	33,3
Sağlık	39	18,6
Türk Tarih ve Kültürü'nü yakından tanımak	34	16,2
Eğlenme/Dinlenme	37	17,6
İlgi	42	20,0
Alternatif aramak	31	14,8
Paket tur kapsamında olması	38	18,1
Diğer	-	-

Tablo 4' de Türk hamamlarını tercih nedenlerine yönelik bulgulara yer verilmiştir. Katılımcıların % 33,3'ünün tercih sebebi merak, % 20,0'si ilgi, % 18,6'sı sağlık ve % 17,6'sı eğlenme/dinlenmedir. En az tercih nedeni olarak ise %12,9 ile ucuzluk olmuştur. Bozok ve **Köroğlu**'nun (2009) araştırma bulgularına göre de, Türk hamamlarına gelişlerdeki en etkili araç Arkadaş ve akraba tavsiyesi olmuştur. Bu bulgular çalışmayı destekler niteliktedir.

Tablo 5. Türk Hamamlarından Yararlanılan Hizmetlere Yönelik Bulgular

Hizmetler	n	%
Kese/Banyo	162	77,1
Spa/Sağlık merkezi	107	51,0
Kaplıca	51	24,3
Spor merkezi	21	10,0
Güzellik merkezi	14	6,7
Masaj	153	72,9
Havuz	51	24,3
Hamam eğlencesi	46	21,9
Sauna	127	60,5

Tablo 5'de Türk hamamlarından Yararlanılan Hizmetlere Yönelik Bulgular yer almaktadır. En fazla yararlanılan hizmetler beklenildiği gibi % 77,1'le Kese/banyo, % 72,9'la masaj ve % 60,5 ile sauna çıkmıştır. En az yararlanılan hizmetler olarak % 6,7 güzellik merkezi ve % 10,0 spor merkezi olmuştur.

Tablo 6. Türk Hamamlarının Çekici Olması Nedenlerine Yönelik Bulgular

Çekici Özellikler	n	%
Mimari yapısı	141	67,1
Tarihsel ve kültürel yapısı	142	67,6
Sosyal yapısı	91	43,3
Başka birisi tarafından keselenmek	62	29,5
Göbek Taşı	67	31,9
Türk hamamında kullanılan giysi ve aksesuarlar	51	24,3
Kalabalık bir ortamda yıkanmak	13	6,2
Diğer	-	-

Türk hamamlarının Çekici Olması Nedenlerine Yönelik Bulgular Tablo 6'da verilmiştir. En çekici özellikler olarak %67,6 tarihsel ve kültürel yapısı, %67,1 mimari yapısı ve %43,3 sosyal yapısı olmuştur. En az çekiciliğe sahip özellikler ise % 6,2 kalabalık ortamda yıkanmak, % 24,3 Türk hamamlarında kullanılan giysi ve aksesuarlardır.

5.2. Hamamlarda Hijyen ve Sanitasyona Yönelik Nitel Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde gözlemlere yer verilmiştir. Antalya ilinde bulunan 10 tane hamam yöneticilerine sorular sorularak gözlem yapılmıştır. Bu 10 hamam geleneksel Türk hamamı ısıtma şekline göre ısıtılan, yani külhanı bulunan hamamlardan seçilmiştir. Otellerin içerisinde bulunan hamamlar araştırmaya dahil edilmemiştir. Gidilen hamamlarda ilk olarak çalışanlarının hijyen eğitim ve sağlık belgesi olup olmadığı sorulmuş ve bu belgelerin gösterilmesi istenmiştir. Bu hamamlardan 5'inde çalışan personelin hijyen eğitim belgesine sahip olduğu, sadece 2'sinde sağlık belgesinin bulunduğu görülmüştür.

Hamamda gerekli havalandırma tesisatının bulunup bulunmadığı sorulmuş ve buna dair gözlem yapılmıştır. Bu 10 hamam işletmesi arasında havalandırma tesisatı olmayan işletme bulunmamaktadır. Ancak üç tanesinde bulunan havalandırmaların yetersiz olduğu görülmüştür. Hijyeni sağlayan unsurlardan bir diğeri olan aydınlatmanın, gözleme alınan işletmelerin üç tanesinde yetersiz olduğu görülmüştür. Tablo 7'ye göre, havalandırmanın ve aydınlatmanın yetersiz olduğu işletmelerin aynı işletmeler olduğu görülmektedir. Havalandırma ve aydınlatmanın yetersiz olduğu bir ortamda hijyenden bahsetmek mümkün olmayacaktır.

Bu hamamların tuvalet ve yiyecek içecek bölümleri de gözleme dahil edilmiş ve gözlemler sonucunda 6 işletmenin tuvaletlerinin, 3 işletmenin yiyecek içecek bölümlerinin temizlikleri yetersiz bulunmuştur. Yine Tablo 7'ye bakıldığında, yiyecek içecek bölümlerinde temizliğin yetersiz olduğu işletmelerin aynı zamanda tuvalet temizliklerinin de yetersiz olduğu görülmektedir.

Hamamlarda biriken sular bakteri üreterek hastalık saçar veya yerlerde yosunlaşmalara, kayganlaşmalara neden olur. Bu nedenle herhangi bir köşede su birikintisi kalmamasına özen gösterilmelidir. Araştırma kapsamında gözlemlenen 10 hamam işletmesinden 3 tanesinde bu konuyla ilgili hiç önlem alınmadığı, 1 tanesinde ise yetersiz olduğu görülmektedir.

Hamamlarda iç sıcaklığı gösteren termometreler bulunmalıdır. Hamamlar yüksek sıcaklığa sahip mekanlardır ve sıcağa alerjisi olan veya sıcağın tetikleyeceği bir rahatsızlığı bulunan ziyaretçilere öncelikle bu konuyla ilgili bilgi verilmeli ve iç sıcaklığı gösteren termometreler bulundurulmalıdır. Tablo 7'ye bakıldığında, gözlemlenen 10 işletmeden 3 tanesinde termometre bulunmadığı görülmektedir.

Hamama gelen kişilere öncelikli olarak sağlık ve hijyen bakımından hamama girmesinde sakınca bulunan kişilere yönelik bilgilendirme yapılmalı ve bunun yanında birde bu konuyla ilgili uyarıcı levhalar bulundurulmalıdır. Bilgilendirmelere yönelik bulgular çizelge 1'de verilmiştir. Uyarıcı levhalara yönelik bulgular için Tablo 7'ye bakıldığında, sadece 2 hamam işletmesinde bu levhalara rastlanmadığı görülmektedir. Hamamda çalışan personelin kişisel temizliğine özen göstermesi gerekmektedir. Bu işletmelerden 7 tanesinin bu konuda yetersiz olduğu gözlemlenmiştir. Tablo 7'ye bakıldığında, 2. ve 9. hamam da hijyen eğitim belgesi bulunmasına rağmen personelinin kendi kişisel temizliğine önem göstermediği sonucuna ulaşılabilir.

Gözlemlenen hamamlarda; çöp kutularının ağzılarının kapalı olması, etrafının temiz tutulması ve etrafa rahatsız edici koku vermemesi gibi durumları kontrol edilmiştir. Bu konuda sadece 2 işletmenin yetersiz olduğu görülmüştür. Son olarak gözlemlenen bu 10

hamam işletmesine, yetkililer tarafından düzenli olarak denetlenip denetlenmedikleri sorulmuştur. 3 hamam işletmesi tarafından düzenli olarak denetleniyor cevabı alınırken, 3 işletme denetlenmediğini söylemiştir. Diğer 4 işletme ise denetlemenin yapıldığını fakat bunun periyodik olarak yapılmadığını belirtmişlerdir.

10.04.2014 tarih ve 71143 sayılı Kültür ve Turizm Bakanlığı yazısında; "22.11.2010 tarih ve 12076 sayılı Valiliğimiz (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü) Genelgesi ile Kaymakamlıklar sorumluluğunda "Güvenlik Denetim Komisyonları" oluşturulmuş ve tüm konaklama tesisleri, havuzlar dâhil olmak üzere güvenlik ana başlığında 2010 yılı Kasım ayından itibaren denetlenmeye başlanmıştır. Turizm hareketlerinin yoğunlaştığı bugünlerde söz konusu Genelge doğrultusunda; özellikle ve öncelikle mahalli idarelerden belgeli konaklama tesislerinde ve diğer konaklama tesislerinde denetimlerin hızlandırılması, SPA, hamam ve sauna denetimlerinin ivedilikle tamamlanması" şeklinde denetleme kararı bulunmaktadır.

Tablo 7 . Hamam İşletmelerine Yönelik Gözlemlenen Bulgular

HAMAMLAR	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Gözlem ifadeleri										
Hamam işletmelerinde çalışanların hijyen eğitim belgesi	V	V	Y	Y	Y	V	Y	Y	V	V
Hamam işletmelerinde çalışanların sağlık belgesi	V	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	V
Yeterli aydınlatma	V	V	YZ	V	V	YZ	V	YZ	V	V
Yeterli havalandırma	V	V	YZ	V	YZ	V	V	YZ	V	V
Tuvaletlerin temizliği	V	YZ	YZ	YZ	YZ	V	YZ	YZ	YZ	V
Su birikintisine karşı önlem	V	V	YZ	V	Y	V	Y	Y	V	V
Yiyecek- içecek tüketiminin yapıldığı alanlarda temizlik	V	V	YZ	V	YZ	V	YZ	Y	V	V
Hamamda iç sıcaklığı gösteren termetreler	V	V	V	V	Y	V	Y	Y	V	V
Hamamda sağlık ve hijyen bakımından hamama girmesinde sakınca bulunan kişilere yönelik uyarıcı levhalar	V	V	Y	V	V	V	V	Y	V	V
Hamamda çalışan personelin saç, sakal ve tırnakları kesilmiş olması ve personelin kişisel temizliğine özeni	V	YZ	YZ	YZ	Y	V	Y	Y	YZ	V
Çöp kutularının kontrolü (ağızlarının kapalı olması, etrafının temiz tutulması, etrafa rahatsız edici koku vermemesi vb.)	V	V	V	V	YZ	V	YZ	V	V	V
Hamamda yetkili kuruluşlar tarafından denetlenme	V	YZ	YZ	YZ	Y	Y	Y	YZ	YZ	V

V= Var, Y= Yok, YZ = Yetersiz

5.3 Hamamlarda Hijyen ve Sanitasyona Yönelik Nicel Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde hamamlardaki hijyen ve sanitasyona ilişkin ifadelere yönelik aritmetik ortalamalara ve standart sapmalara yer verilmiştir.

Tablo 8'e göre, "Hamam ünitelerine girmeden önce vücut dezenfeksiyonu yapıldı" ifadesine anket katılanların % 75,7'si, "Sağlık ve hijyen bakımından hamama girmesinde sakınca bulunan durumlarla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapıldı." ifadesine % 72,4'ü, "Hamamda iç sıcaklığı gösteren termometre bulunmaktaydı." ifadesine % 75,7'si, "Genel olarak hamamların hijyenik olduğunu düşünüyorum." ifadesine, % 67,2'si, "Hamamların müşteri sağlığını en iyi şekilde koruyacağını düşünüyorum." ifadesine % 67,1'i, katılmıyorum cevabını vermiştir.

"Hamamda sağlık ve hijyen bakımından kişilerin hamama girmesinde sakınca bulunan durumlara yönelik uyarıcı levhalar bulunmaktaydı." ifadesine katılımcıların % 75,2'si, "Hamamda sıcaklık bölümüne geçilmeden önce daha az sıcaklığa sahip olan ılık bölüme bulunmaktaydı." ifadesine % 83,3'ü, "Hamamda gerekli havalandırmalar mevcuttu" ifadesine 78,1'i, "Hamamda gerekli aydınlatmalar mevcuttu." ifadesine 77,4'ü, "Kurnalar temizdi" ifadesinin, % 77,1'i, "Tuvalet ve tek kişilik halvet bölümlerinin temizliği sağlanmıştı." ifadesine % 60'ı, "Göbek taşının ısı ve temizliği yeterliydi." ifadesine % 57,2'si, "Kullanılan suyun sıcaklığı yeterliydi." ifadesine % 89,6'sı, "Hamamda kullanılan suda renk ve koku yoktu." ifadesine, % 90,0'ı, "Kullanılan malzemeler (kese, havlu, peştemal) temizdi" ifadesine % 86,7'si ve "Önyargılı olarak hamamların hijyenik olduğunu düşünmüyorum." ifadesine % 81,4'ü katılmıyorum cevabı vermiştir.

"Yiyecek içecek tüketiminin yapıldığı yerlerin temizliği sağlanmıştı." ifadesine % 44,8'i katılmıyorum, % 49,6'sı katılıyorum, "Malzemeler (kese, havlu..) yalnızca benim için kullanılmaktaydı." ifadesine % 35,7'si katılmıyorum, 53,3'ü katılıyorum, "Hamam personelinin kendi hijyenine dikkat ettiğini düşünüyorum." ifadesine % 55,2'si katılmıyorum, % 30'u katılıyorum, "Hamam ünitelerinin periyodik olarak denetlenmediğini düşünüyorum." % 46,6'sı katılmıyorum, % 40'ı katılıyorum cevabı vermiştir. Bu ifadelere yönelik oranların birbirine çok yakın olduğu görülmektedir.

Tablo 8. Hamamlardaki Hijyen ve Sanitasyona İlişkin İfadelere Yönelik Aritmetik Ortalamaları ve Standart Sapmaları

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne katılıyorum Ne katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Ortalama
Hamam ünitelerine girmeden önce vücut dezenfeksiyonu yapıldı.	n	92	67	11	22	18	2,08
	%	43,8	31,9	5,2	10,5	8,6	
Sağlık ve hijyen bakımından hamama girmesinde sakınca bulunan kişilere yönelik gerekli bilgilendirmeler yapıldı.	n	54	98	9	37	12	2,31
	%	25,7	46,7	4,3	17,6	5,7	
Hamamda sağlık ve hijyen bakımından hamama girmesinde sakınca bulunan kişilere yönelik uyarıcı levhalar bulunmaktaydı.	n	6	19	27	104	54	3,86
	%	2,9	9,0	12,9	49,5	25,7	
Hamama girmeden önce bulaşıcı bir hastalık taşıyıp taşımadığım soruldu.	n	66	105	14	18	7	2,02
	%	31,4	50,0	6,7	8,6	3,3	
Hamam personeli tarafından hamama girmeden önce hamamın sıcaklığıyla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapıldı.	n	53	102	14	27	14	2,27
	%	25,2	48,6	6,7	12,9	6,7	
Hamamda iç sıcaklığı gösteren termometre bulunmaktaydı.	n	5	12	34	117	42	3,85
	%	2,4	5,7	16,2	55,7	20,0	
Hamamda sıcaklık bölümüne geçirmeden önce daha az sıcaklığa sahip olan ılık bölümü bulunmaktaydı.	n	4	14	17	100	75	4,09
	%	1,9	6,7	8,1	47,6	35,7	
Hamamda cam tabak veya bardak kullanılmıyordu.	n	2	15	13	85	95	4,22
	%	1,0	7,1	6,2	40,5	45,2	
Hamamda gerekli havalandırmalar mevcuttu.	n	8	31	7	99	65	3,87
	%	3,8	14,8	3,3	47,1	31,0	
Hamamda gerekli aydınlatmalar mevcuttu.	n	5	34	7	95	69	3,90
	%	2,4	16,2	3,3	45,2	32,2	
Hamamın herhangi bir bölümünde su birikintisi yoktu.	n	8	52	23	85	42	3,87
	%	3,8	24,8	11,0	40,5	20,0	
Hamamın mermerlerinde yosunlaşmalar yoktu.	n	4	33	12	103	58	3,85
	%	1,9	15,7	5,7	49,0	27,6	

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Türk hamamlarının, çeşitli amaçlarla kullanımı, beden üzerindeki olumlu etkileri ve uygulama açısından zengin olmasından dolayı hamamlar, bin yılı aşkın bir süredir günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Türk hamamlarının, bedensel ve inançsal temizliğin yanı sıra, eğlence, evlilik ve doğumla ilgili pek çok sosyal olaya sahne olması açısından, Türk toplumunun yaşamında oldukça önemli bir yere sahiptir. Günümüzde, daha çok temizlik, sağlık ve güzellik amacıyla kullanılan hamamların içerisinde kese ve köpük masajının yanı sıra, havuzlar, çamur, yosun, kil, bal, yoğurt ve bitkisel yağ masajlarını ve vücut bakımlarını görmek mümkündür. Bu nedenlerle Türk toplumunun yanı sıra Türk hamamları yabancı turistlerinde ilgisini çekmekte ve Türkiye'yi ziyaretlerinde Türk hamamlarından faydalanmaktadırlar.

Turistlerin Türk hamamlarına gelişlerinde etkili olan araçların başında akraba arkadaş tavsiyesi, seyahat acenteleri ve daha önceki seyahat deneyimleri gelmektedir. Tercih etme nedenleri ise merak, ilgi, sağlık ve eğlence olmuş ve en çok kese, masaj ve sauna hizmetlerinden yararlanmışlardır. Türk hamamlarının mimari, sosyal, tarihsel ve kültürel yapısı turistler için çekici unsur olmuştur.

Türk hamamlarının bu kadar ilgi görmesi hijyen konusunu da gündeme getirmektedir. En önemli kullanım nedeni temizlik ve sağlıklıken, buradan alınan hizmet sonrasında sağlığı yitirme de söz konusu olabilir. Hamam temizliğinde hijyen koşullarına uygunluk sağlanmadığı takdirde ortam, çeşitli bulaşıcı hastalıkların üremesine ve yayılmasına zemin hazırlayacaktır. Nitekim yapılan bu çalışmada da genel olarak Türk hamam işletmelerinin hijyen ve sanitasyon konusunda dikkatli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Hamamlara gelen kişilerin herhangi bir bulaşıcı hastalığı olabilir. Bu hastalığı soyunma veya yıkanma esnasında ortama bırakabileceği gibi çalışan personele de bulaştırabilir. Çalışan personelden de bu hastalık yaptığı hizmet esnasında müşteriye geçebilir. Bu sebeple hamam ünitelerine geçmeden önce vücut dezenfeksiyonu yapılması gerekirken bulgulara bakıldığında, ilgili ifadeye çoğunlukla katılmıyorum cevabı verilmiştir.

Hamamlarda, sağlık ve hijyen açısından hamama girmesinde sakınca bulunan kişilere yönelik durumlarla ve hamamdaki iç sıcaklıkla ilgili bilgilendirmelerin yapılmadığı fakat hem anket hem de gözleme dayalı araştırma bulgularına göre bu konularla ilgili gerekli uyarıcı levhaların ve sıcaklığı gösteren termometrelerin bulunduğu görülmektedir.

Aniden sıcaklığa geçilmesi sağlık açısından olumsuz sonuçlar doğuracağı için geleneksel Türk hamamlarında sıcaklık bölümüne geçmeden önce daha az sıcaklığa sahip olan ılık bölüme bulunur. Bu araştırma sonucunda da Antalya'daki hamamların genelinde ılık bölüme olduğu söylenebilir.

Hamamlarda, kırılması durumunda kötü sonuçlar doğacağı için cam tabak ve bardak kullanımını uygun değildir. Hamamların da bu konu da dikkatli olduğu ve hamam içerisinde bu malzemeleri kullanmadıkları görülmektedir.

Hamamlarda havalandırma ve aydınlatma sistemi gerekli olan unsurlardandır. Fakat bazı işletmeler de yetersiz olabilmektedir. Hamam işletmelerinde bu unsurların yetersiz olması durumunda ise sağlık problemleri ortaya çıkacaktır. Anket ve gözlem sonuçlarına göre, bunların ortalamaları 3'ün üzerindedir. Bu da var olan havalandırma ve aydınlatmaların her yerde yeterli olmadığı sonucunu göstermektedir. İşletmelerin çoğu

bu konuda dikkatliken az da olsa bu konuya önem vermeyen işletmelerin olduğu da görülmektedir.

Hamam ünitelerinde su birikintilerinin olması, mermerlerde yosunlaşmalar ve yerlerin kaygan olması istenmeyen durumlardandır. Araştırma sonucuna göre, hamamlar genel olarak bunlara dikkat etmektedir fakat dikkat etmeyen işletmelerin de az olmadığı görülmektedir.

Her temizliğin olduğu ortamda hijyenden bahsedilemediği gibi temizliğin olmadığı yerde hijyenden hiç bahsedilemez. Araştırmanın anket ve gözlem sonuçlarına göre, bazı hamamların, kurna, tuvalet, göbek taşı ve yiyecek içecek tüketiminin yapıldığı yerlerdeki temizlik konusunda eksik olduğu görülmektedir. Buraların temizliğine dikkat eden işletmelerde olduğu gibi dikkat etmeyen işletmelerde azımsanamayacak orandadır.

Hamamlarda kullanılan su sıcak olmalıdır fakat çok sıcak olan su cilde zarar verebilir, herhangi bir sağlık problemi yaratabilir. Araştırmada, kullanılan suda renk ve koku olmadığı, suyun sıcaklığının yeterli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hamamlarda kullanılan havlu, peştamal, kese gibi malzemeler kimi işletmelerde tek kullanımlık iken, kimi işletmelerde, müşteriden sonra temizliği sağlanarak tekrar kullanılmaktadır. Araştırmanın sonucuna göre işletmelerin bir kısmının tek kullanımlık malzemeler kullandığı, bir kısmının ise bu malzemeleri temizleyerek tekrar kullanıma verdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Malzemeler tek kullanımlık olmasa dahi genel olarak bu malzemelerin temiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hamam işletmeleri müşterilere hizmet veren işletmelerdir. Müşteri hizmeti aldığı sürece personelle yakın ilişki kurmaktadır. Bu açıdan müşteriler karşılarında kendi dış görünüşüne önem veren saç sakalı ve tırnakları kesilmiş bir personel görmek isterler. Bununla beraber hijyen sağlamanın en önemli unsuru çalışanlardır. Ayrıca bu tür işletmelerde çalışanların hepsi hijyen eğitim belgesi ile sağlık belgesini almış olmaları gereklidir. Araştırma sonucunda, çalışanların hepsinin bu belgelere sahip olmadığı, olsalar dahi kendi dış görünüş ve hijyenlerine dikkat etmedikleri görülmektedir.

Sonuç olarak, genellikle hamamların hijyen ve sanitasyon konusunda yapılması gerekenlere dikkat etmediği, fakat aralarında bu konuya duyarlı olan işletmelerinde olduğu söylenebilir. Bu işletmelerden faydalanan müşteriler çoğunlukla hamamları hijyenik bulmamakta ve buraların denetlenmediğini düşünmektedir. Yapılan gözlemler sırasında sorulan sorulara verilen cevaplar dikkate alındığında denenebilir ki, denetlemeler yeterlidir. Antalya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından çıkartılan bir yazıda bu tür işletmelerin denetlenmesiyle ilgili madde bulunmaktadır. Fakat gerekli denetimlerin yeterince yapılmadığı çıkan araştırma sonuçlarından biridir. Oysaki, Türk hamamlarının farklı ve özgün bir turistik bürün olarak ülke turizmüne yaptığı ve yapacağı katkı düşünüldüğünde hamam işletmelerinin kullanan yerli ve yabancı turistlerin sağlığını tehlikeye atmayacak uygulamaların yerine getirilmesi ve denetlenmesi son derece önemlidir.

Araştırmanın ortaya koyduğu sonuçlardan yararlanarak, işletme sahipleri, çalışanlar, yetkililere ve akademisyenlere çeşitli önerilerde bulunulmuştur. Bu öneriler, dört başlık altında aşağıda yer almaktadır.

6.1. İşletme Sahiplerine Öneriler

- Sağlık ve hijyen bakımından hamama girmesinde sakınca bulunan kişiler vardır. Örneğin astımı olan birisi hamamdaki yoğun nem etkisinden olumsuz etkilenecektir. Bununla birlikte, deri enfeksiyonu, açık yara ve kesikleri olan, bulaşıcı hastalığı bulunan kişilerin de hamamlara girmesi uygun değildir. Hamamlarda müşteriye bu bilgileri veren bir personelin yanı sıra bununla ilgili bilgilendirme levhaları da bulundurulmalıdır.
- İşletme içerisinde görülebilecek çeşitli rahatsızlıkların nedenleri araştırılarak, bulaşıcı olması dahilinde gerekli olan tıbbi önlemler alınmalı ve ilgili mercilere bildirilmelidir.
- Hamamlar aşırı sıcak yerlerdir. Birçok hastalığa iyi gelse de bazı hastalıkları tetikleyebilmektedir. Bu sebeple hamama gelen müşteriye hamamın iç sıcaklığıyla ilgili bilgilendirme verilmeli, sıcaklığı gösteren termometreler bulundurulmalı ve sıcaklık bölümüne geçmeden önce daha az sıcaklığa sahip ılık bölüme bulundurulmalıdır. Örneğin, tansiyon hastası olan bir kimse aşırı sıcakta hastalanabilir.
- İşletmeler tarafından aydınlatma ve havalandırmanın önemi yok sayılmamalı, özellikle iyi bir havalandırma düzeneğinin kurulmasına özen gösterilmelidir. Havalandırma sistemleri, duman, koku, is ve buharlaşmayı giderecek, ısıyı muhafaza edecek, toz, kir ve zararlı bakterilerin girişini önleyecek nitelikte olmalıdır. Filtrelerin ve diğer parçaların temizlenmesi ya da değiştirilmesi bakımından rahatça erişilebilecek bir şekilde kurulmalıdır. Temiz olmayan bir alandan temiz bir alana olabilecek hava akımlarından kaçınılmalıdır.
- Tuvaletler sadece hamamlar için değil kamuya açık bütün her yerde hatta evlerde bile sağlığı tehdit altına alabilecek yerlerdir. İşletmeler tarafından tuvalet ve hatta yiyecek içecek tüketiminin yapıldığı yerlere de periyodik bir temizleme takvimi oluşturulmalı ve hijyen kuralları çerçevesinde uygun temizlik malzemeleri kullanılarak buraların temizliği sağlanmalıdır. Tuvaletlerde ve genel alanlarda bulunan çöpler devamlı toplanmalı, ağzıları kapalı ve etrafa koku saçmayacak şekilde olmalıdır.
- Göbek taşı hamamın en önemli yerlerinden biridir. Yıkamak, terlemek, keselenmek ve masaj yaptırmak gibi çeşitli nedenlerle kullanılır. Göbek taşının temizliği sürekli olarak sağlanmalı ve temizlik sırasında uygun deterjanlar hijyen kurallarına göre kullanılmalıdır. Ayrıca göbek taşının üzerinde çizik ve çatlaklar bulunması durumunda orada hijyenik bir temizlikten bahsedilemez. Çizik ve çatlakların arasına giren mikroorganizmalar temizlik yoluyla yok edilemeyecektir. Bu nedenle mermerin düzleştirilerek çizik ve çatlakların giderilmesi gerekmektedir.
- Kese, peştamal, havlu ve lif gibi kullanılan bütün malzemelerin temiz olması çok önemlidir. Günümüzde bunlar tek kullanımlık olarak hazırlanmaktadır. Fakat tek kullanımlık olan paketlerin ağzı kapalı olmalı ve ağzıları açıldığı zaman bekletilmeden kullanılması gerekmektedir. Aksi halde malzemeler steril olma özelliğini kaybedecektir. Malzemeler tek kullanımlık olmadığı takdirde her müşteriden sonra dezenfekte edilerek, hijyenik bir şekilde saklanmalıdır.
- Hamamlarda çalışan personel kendisi için bulaşıcı hastalıklara karşı önlem almalı kendi hijyen ve temizliğine daima dikkat etmelidir. Gelen müşterilerle yakın ilişkiler kurması hastalıklı bir müşteriden kendisine bulaştırma ihtimalini arttırmaktadır. Personelin kişisel hijyenine önem vermesi dış görünüşüne yansiyacak ve bununla birlikte o işletmeye

olan güven de artacaktır. Hamam işletmeleri, personelinin ve müşterinin sağlığını en iyi şekilde koruyabilecek şekilde çalışmalıdır.

- Bulaşıcı hastalıklarda personel hijyeninin en önemli etken olduğu çalışanlara benimsetilmelidir. Bu konuda hamam personeline işletme tarafından gerekli mesleki eğitim kursları düzenli aralıklarla verilmelidir. Verilen bu eğitimler belirli dönemlerde ihtiyaç doğrultusunda tekrar edilmeli ve verilen her eğitimden sonra personel gözlemlenerek öğrenilen bilgilerin işbaşında hayata geçirilmesi sağlanmalıdır.
- İşletme tarafından personel sağlığını ve hijyenini sağlayacak olanaklar hazırlanmalıdır.
- Personelin işe alımından önce sağlık kontrolleri yaptırılmalı ve bu kontroller 6 ayda bir yenilenerek durum kontrol altında tutulmalıdır.

6.2. Çalışanlara Öneriler

- Hamam personelinin cilt hastalığı, ishal, kusma, ateş gibi sağlık problemleri var ise iş yerinde bu açıkça dile getirilmelidir. Aksi durumda hastalığının seyri uzayacağı gibi, başkalarına bulaştırma ihtimali de artacaktır.
- Bakteri ve virüslerin müşteriden geçebileceğinin farkında olmalı ve yakın temastan kaçınmalıdır. Ayrıca sağlık açısından problemlili olan kişileri hamama girme konusunda uyarmalıdır.
- Hijyen ve sanitasyon eğitimini almalı ve eğitim sırasında gördüklerini doğru bir şekilde uygulamalıdır.
- Öncelikli olarak kendi kişisel hijyenine özen göstermeli, bulaşıcı hastalıklara karşı kendini korumalıdır. Düzenli olarak yıkanmalı, saç ve sakal traşına özen göstermeli ve daima temiz giyinmelidir. Böylece hem kendini hastalıklara karşı koruyacak hem de işletme hakkında olumlu bir imajın oluşmasına katkıda bulunacaktır.

6.3. Yetkililere Öneriler

- Sağlık Bakanlığı, İl Sağlık Müdürlükleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Belediyeler vb kamu kuruluşları kamuya açık yerlerin sağlık yönünden denetimlerinden sorumludur. Hamam işletmelerinin de denetimlerinin düzenli olarak yapılması bir zaruriyettir. Bu söz konusu denetimlerin hangi aşamada hangi kurum veya kuruluş tarafından yapılacağı yasayla belirlenmiştir. Ancak önemli olan denetleme işlevinin yetkili ve yetkin kişiler tarafından düzenli olarak yerine getirilmesidir. Yetkililer tarafından yapılacak olan bu denetlemeler her bir işletme için düzenli olarak arşivlendirilmeli, temizlik, hijyen ve sanitasyon kurallarını tüm uyarılara rağmen gerçekleştirilmeyen hamam işletmeleri gerektiğinde kapatılarak cezalandırılmalıdır.
- Hamamların temizlik ve hijyenleriyle ilgili uyulması gereken kurallar yazılı olarak yetkililer tarafından hamam işletmecilerine verilmelidir. Böylece hamamların hijyenik olma koşulları belirlenmiş olacağından işletme tarafından takip ve kontrolü kolaylaşacaktır.
- Yapılan denetlemelerde sadece temizlik, hijyen ve sanitasyon değil aynı zamanda çalışan personelin sağlık raporu ve hijyen eğitim belgesinin olup olmadığının da denetlenmesi ve bir takım yaptırımların bulunması gerekmektedir. Ayrıca hijyen eğitim belgesi olmayan kimselerin de hamam işletmesi açmasını önleyici uygulamaların getirilebilmesi düşünülebilir.

- Yetkililer tarafında yapılan denetlemelerden sonra temizlik, hijyen ve sanitasyon konusunda bir sorun bulunmadığı takdirde işletmeyi ödüllendirmek adına bir belge verilebilir. Bu bağlamda yapılacak önerilerden biri Kültür ve Turizm Bakanlığınca geliştirilen “yeşil yıldız, beyaz yıldız, ve mavi bayrak” uygulamalarına benzer bir proje Türk hamamlarında hijyen ve sağlığa yönelik olarak da belirli prosedürler dahilinde geliştirilmesidir. Böylece işletme bu belgeyle kendini daha iyi pazarlayabilecektir. Aldığı bu belgeyi seyahat acentelerine da sunarak tur operatörlerinin paket tur kapsamında olan hamam ziyaretlerini kendi işletmesine çekebilecektir. Ayrıca seyahat acenteleri ve tur operatörleri paket turların içinde hamamları satarken bu belgeye sahip olan işletmeleri tercih ederek turistin güvenini de sağlayabileceklerdir.

6.4. Akademisyenlere Öneriler

- Araştırma, Antalya ilinde sadece hamam hizmeti veren işletmeler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda farklı yörelerde farklı hamam işletmelerinde yapılacak çalışmalarda literatüre bir katkı yapması çalışmanın amaçlarında biridir. Bu kapsamda farklı çalışmaların yöre ve işletme çeşitlemesine gidilerek yapılması, farklı boyuttaki işletmeler ve yöreler arasında karşılaştırma yapma olanağı bulunabilecektir.
- Bu araştırmada hamamların hijyenine odaklanılmıştır. Hijyenin müşteri memnuniyeti veya algılanan kalite üzerine etkisine yönelik araştırmaların yapılmasının da literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Açıksözlü, Ö. (2015). *Türk Hamamlarında Hijyen ve Sanitasyonun Turist Sağlığı Açısından Ele Alınması: Antalya İli Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.
- Ak, B. ve Sevin, H. D. (2000). Turist Sağlığı ve Turist Sağlığı İmkanları Açısından Antalya Bölgesinde Bir İnceleme. *H.Ü. Sağlık İdaresi Dergisi*, 5(1), 90-100.
- Akdur, R. (2015). Turizm Bölgelerinde Halk Sağlığı. Turizm Hukuk ve Sağlık Sempozyumunda Sunulan Bildiri, Nevşehir, 173-189.
- Aktaş, A. ve Özdemir, B. (2012). *Otel İşlemlerinde Mutfak Yönetimi*. (3. Basım). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Aktaş, G.G. (2011). Anadolu'da Toplumsal Yaşamın Mekansal İzleri. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 7, 55-68.
- Altunışık, R., Recai, C., Serkan, B. ve Engin Y. (2004). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: SPSS Uygulamalı*. (3. Basım). İstanbul: Avcı Ofset.
- Apaydın Başa, B. (2009). Türk Hamam Kültürünün Spa & Wellness Mekanlarının Tasarımına Etkileri. *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, 1(1), 207-220.
- Aydın, İ., Tütüncü, Ö. ve Aydın, S. (2013). *SPA Hizmetlerinde Sağlık Kapsamında Müşteri Güvenliği*. II. Rekreasyon Araştırma Kongresi (31 Ekim – 03 Kasım 2013 ss. 449-460, Kuşadası).
- Boge, J., Kristoffersen, K. ve Martinsen, K. (2013). Bodily Cleanliness in Modern Nursing. *Blackwell Publishing Ltd Nursing Philosophy*, 14 :78-85.
- Bozok D. (2006). Türk Hamam ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı (Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma). *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 62-86.
- Bozok, D. ve **Köröğlu**, Ö. (2009). The Determination Of The Strategies Which Can Be Effective For Marketing Of The Traditional Turkish Baths (Hamams): An Investigation With Russian Tourists. *University "Prof. Dr. Assenn Zlatarov" Academic Journal*, 5(1), 89-98.
- Çiçek, D. (2008). Temizlik Hizmeti Eğitimi Üzerine Kavramsal Deneme Çalışması. IV Lisans Üstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi (23-27 Nisan 2008, 259-276. Antalya).
- Emiroğlu, İ. (2010). *Konya'da Hamam Kültürü ve Kullanım Eşyaları*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Evcı, D. ve Tezcan, S. (2005). *Küreselleşme ve Turist Sağlığı*. I. Çanakkale 18 Mart Biyenalinde Sunulan Bildiri, Çanakkale, 315-323.
- Güler, Ç. ve Çobanoğlu, Z. (1994). *Turist Sağlığı*. Ankara: Aydoğdu Ofset.
- Koyunoğlu, S. (2003). *Turist Sağlığı Turist Sigortası ve Tüketicinin Korunması*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Merdol, T. K., Beyhan, Y., Çiğner, N., Sağlam, F., Tayfur, M., Baş, M., ve Dağ, A. (2000). *Toplu Beslenme Yapılan Kurumlarda Çalışan Personel için Sanitasyon/Hijyen Eğitimi*. Ankara: Hatipoğlu Yayınevi.
- Milli Eğitim Bakanlığı (2012). *Hamam-Sauna-Buhar Banyosu* Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Öztaş, K. (2002). *Turizm Sektöründe Mutfak Hizmetleri*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Steffan, R. (1987). Health Problems after travel in Developing Countries. *The Journal of Infectious Diseases*, 156 (1), 84-91.
- Tekin, A. (2007). *Hastalık Olgusu ve Toplumsal Kökenleri (Burdur Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Turizm Sağlığı Eğitimi Kitabı. (2001). Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Ankara. http://www.ttb.org.tr/n_fisek/kitap_1/33.html. Erişim Tarihi: 10.04.2015.
- Ünivar, Ş. ve Şimşek S.(2012). Kültür ve Turizm Bakanlığının Yurtdışı Tanıtım Filmlerinde Kültürel İmge Kullanımı. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 24 :305-330.
- Yentürk, N. (2010). Roma Banyosu Nasıl Türk Hamamı Oldu. *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 2 (2), 94-102.
- İnternet Kaynakları:**
http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&view=atasozleri&kategoriget=atalst&kelimeget=hamam&hngget=tam. Erişim Tarihi: 13.02.2015
- TürkolojiAraştırmaMerkezi,(2015).[URL: http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/ayse_bascetincelik_gelin_hamami.pdf.], Erişim Tarihi: 12.03.2015.
- http://www.saglikturizmi.org.tr/saglikturizmi_dosyalar/saglik_turizmi_yayinlari/saglik-turizmi-ve-turistin-sagligi-uygulama-rehberi.pdf, Erişim Tarihi: 11.04.2015.
- MilliEğitimBakanlığıModülerPorogram,(2015).[URL: http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/59/02/972001/dosyalar/2014_12/26045559_hijyenvesanitasyon.pdf], Erişim Tarihi: 29.04.2015.
- http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/59/02/972001/dosyalar/2014_12/26045559_hijyenvesanitasyon.pdf, Erişim Tarihi: 29.04.2015.